

Még szembetűnőbb a dolog Ovidiusnál, aki — bevallottan — „egyvégbentartó” éneket akar írni két nagy munkájában, a „Fasti”-ban és a „Metamorphoses”-ben, sőt ez utóbbiban már magának a versmértéknek megválasztásával is hangsúlyozni igyekszik, hogy művével epikus babérokra törekszik. A római irodalommal kapcsolatban tehát kétségtelenül hasznosnak bizonyult Tőkei — általános elvi — megállapítása az elégia állandó epika-felé-törekvéséről.

A teória tehát általában bizonyítottnak tekinthető. Az egyes részletkérdésekben megnyilvánuló nehézségei onnét adódnak, hogy míg az epikán és a lírán belül, az egyes epikus-, illetve lírai műfajok között nincsen olyan külön, önálló műfaj, melyet „epika” vagy „líra” névvel jelölnénk, az elégia esetében viszont — Tőkei teóriájának értelmében — szükség van a szó kettős használatára. Eszerint az elégia tágabb értelemben egy általános, az epika és a líra között álló esztétikai kategóriát jelöl, szűkebb értelemben azonban — más epikai és lírai műfajok mellett — önálló műfajt is jelent. Az egyes, adott esetekben tehát mindig el kell döntenünk, hogy a szó melyik használatával állunk szemben, másrészt pedig bizonyos konkrét műalkotások esetében problematikussá válhat annak megállapítása, hogy műfajilag is elégiával állunk-e szemben, vagy csupán egy olyan másik műfajjal, amelyben nagymértékben jelen vannak az elégiai tendenciák. Ezek az apró és esetleges technikai nehézségek azonban nem érintik az elmélet lényegét. Az elmélet helyességét alkalmazhatósága, maga a gyakorlat dönti el: Tőkei az ókori keleti irodalmak fejlődéstörvényeinek magyarázata közben sikeresen használta fel az új és eredeti teóriát, ezzel az elmélet helyességéhez maga adta az első bizonyítékot.

*Horváth István Károly*

#### VÉGH JÓZSEF: ŐRSÉGI ÉS HETÉSI NYELVATLASZ

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959. 189 lap + 217 térkép + 10 lap műmelléklet.

A nagy hagyományokra visszatekintő magyar nyelvjáráskutatás a nyelvjárások átfogóbb elméleti problémái iránti érdeklődés és főként a hazai nyelvátlasz-kutatásokkal kapcsolatos évtizedes mulasztások pótlása terén ma már nagy eredményekkel dicsekedhet.\* Ugyanakkor azonban még mindig jelentős lemaradásunk a nyelvjárási jelenségek szüntelen gyűjtésében és közreadásában, valamint az igényesebb jelenségtanulmányok és átfogó nyelvjárási monográfiák kidolgozásában; pedig az általános nyelvészet, a magyar történeti nyelvkutatás, a szinkron rendszervizsgálat és az alkalmazott nyelvtudomány egyaránt igényli a lehető teljes és rendszeres nyelvjáráskutatás eredményeinek nemcsak közreadását, hanem feldolgozását is, hiszen nagy igényű és fontos tanulmányok készülnek még ma is nyelvjárásaink értékes, sok esetben döntő vallomásának figyelembevétele nélkül. Éppen ezért kell nagy örömmel fogadnunk minden olyan tanulmányt, amely nemcsak az összegyűjtött nyelvjárási anyaggal való bánásmódban, hanem mai nyelvjáráskutatásunk általános elvi és gyakorlati kérdéseinek felvetésében

\* Vö. DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp., 1953; uő., Nyelvátlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956; A magyar nyelvátlasz munkamódszere. Szerk.: BÁRCZI GÉZA. Bp., 1955; BENKŐ LORÁND, Magyar nyelvjárás-történet. Bp., 1957; stb.

és megoldásában egyaránt példát mutat. Ilyen műről beszámolni, a vele kapcsolatos elvi kérdéseket és gyakorlati megoldásokat megvizsgálni kötelességünk, még ha sokrétű problémafelvetése miatt érdemben hozzászólni, róla véleményt mondani nehéz feladatot jelent is. Az újabb magyar nyelvjárás-kutatásnak ilyen alkotása VÉGH JÓZSEF „Őrségi és hetési nyelvatlasz” című műve, amely a Magyar Nyelvatlasznak a nyelvjárási rendszerek lényeges jelenségeiről készített áttekintő felvételeihez kapcsolódva részleteket is megvizsgáló, gondos anyaggyűjtésével a nyelvi tények helyzetét aprólékosabban tárja fel, s így módon a hozzászólóknak sok lehetőséget nyújt véleményük kifejtésére.

1. A *nyelv földrajzi* vizsgálat a nyelvi valóságot a maga bonyolultságában akarja megragadni, bemutatva egy nagyobb nyelvterületen a nyelvjárási szempontból lényegesebb jelenségek területi megoszlását, feltárva a nyelvjárást beszélők többségének legáltalánosabb nyelvsvizsgálását azért, hogy ezek alapján nyelvjárástani, nyelvtörténeti, általános nyelvtudományi stb. tanulságokat vonhassunk le; — de e vizsgálatnak feltétlenül a mai nyelvállapotot kell rögzítenie, és nem egy már elavult (archaikus) nyelvet rekonstruálnia, még ha ez utóbbi színesebbnek, érdekesebbnek látszanék is. Minden nyelvatlasz a társadalmi érvényű nyelvi tények és nem az egyéni nyelvhasználat rögzítésére szolgál, vagyis a nyelv földrajzi kutatás a nyelvjárás vizsgált nyelvi jelenségei valószerű képek megrajzolásában csak a közösség nyelvhasználatára építhet, keresve a szavak és a nyelvtani viszonyítási eszközök helyi megfeleléseit (ÓHA. 61—4). Egyetlen adatközlő ugyanis (még ha kellő gonddal választottuk is ki) ritkán képviseli az adott nyelvjárás általános nyelvhasználatát, vagyis az ilyen merev impresszionista anyaggyűjtésnél szükségszerűen elsikkad egy sor alakváltozat; — éppen ezért az egyes beszélők nyelvhasználatában mutatkozó egyéni sajátosságok felvételekor is elsősorban a közösség nyelvgyakorlatát vizsgáljuk, és az adatok mérlegelésekor a legteljesebb mértékben támaszkodnunk kell a passzív megfigyelésre is. A közösség nyelvgyakorlatára jellemző nyelvi tények megragadása nehéz feladat — állapítja meg Végh József —, mégsem fogadja el Gáldi László véleményét, hogy az ideális helyi norma megragadása elérhetetlen illúzió volna (I. OK. VII, 495, 498); mert ha az atlaszgyűjtők nemcsak gyűjtenek, hanem értékelnek is, és a helyszínen minden adatot gondosan ellenőrizve az anyag összegyűjtése, a térképek nyers megrajzolása után az adatok hitele, társadalmi értékének megállapítása érdekében gondosan mérlegelik a feljegyzett adatokat, — a nyelvatlasz térképlapjaira olyan szociális érvényű anyag kerül, amely helyesen tükrözi a nyelvjárás nyelvhasználatát, és nem egyetlen adatközlőnek gyakran kétes értékű nyilatkozatait rögzíti (vö. ÓHA. 65; DEME: I. OK. IX, 234—5; — de: GÁLDI: I. OK. VII, 497).

Végh József a nyelvatlaszgyűjtés céljával, a nyelvatlasz feladataival foglalkozva megállapítja, hogy a nyelv földrajznak nemcsak egy bizonyos számú fogalom nyelvi kifejezéseinek megoszlásáról kell számot adnia, hanem a nyelvjárás fontosabb hangtani és alaktani tényeinek földrajzi elterjedéséről is (ÓHA. 17, 58—9, 66—70; vö. még BÁRCZI GÉZA, a Magyar Nyelvatlasz előkészítése. Bp., 1944. 19; uő.: Módsz. 44). A nyelvatlasz célja tehát szerinte az, hogy a különféle nyelvi jelenségek földrajzi elterjedését vizsgálva biztosítsa az összegyűjtött anyag forrásértékű közlését és mennél többet mutató szemléltetését, de az értékelést nem végzi el, legfeljebb az ahhoz vezető utat könnyíti meg az olvasó számára (ÓHA. 65—6; DEME L. — IMRE SAMU:

I. OK. IX, 234—5, 239—40). Végh Bárczi Gézával egyezően azt vallja, hogy a nyelvatlasz egyrészt nagyvonalú áttekintést ad a nyelvi történések eredményeiről, másrészt a kisebb részletek, a finom nyelvi jelenségek mikro-vizsgálatát nyújtja. Minthogy pedig a nyelv „nyüzsgő élete: szavak és forinák (sőt szólások és szerkezetek) áramlása, harca, szomszédos nyelvjárások eltérő jelenségeinek összecsapása, területi nyelvváltozatoknak kölcsönös egymásba hatolása...” (ŐHA. 4. BÁRCZI G.: Előszó) csak ilyen mikro-vizsgálattal, egy szűkebb tájegységet felölelő, sűrű kutatópont-hálózatú, a terület nyelv-változatainak problémáihoz igazodó kérdőívre épülő táji nyelvatlással oldható meg, — ezért vállalkozott Végh József arra, hogy a Magyar Nyelvatlaszt, e nagy összefoglaló térképsorozatot kiegészítő táji nyelvatlaszt készít Őrségről és Hetésről. Végh tehát nem fogadja el, hogy a nyelvföldrajznak is a nyelvi rendszer egészét kell tanulmányoznia (vö. DEME L., Nyelvatl. funk. 21—2), még kevésbé fogadja el az orosz dialektológia célkitűzését, hogy a nyelvatlasz feladata nem egyes konkrét szavak megfigyelése és térképezése, hanem a szavakból összesített nyelvi sajátságok kiértékelése és rögzítése volna; szerinte ugyanis az adatok nyelvföldrajzi magyarázatát, értékelését el kell választani a gyűjtő mérlegelő, rendező, vagyis az egyéni nyelvhasználat és a társadalmi érvényű nyelvi tények szétválasztását biztosító munkájától (ŐHA. 66).

2. Végh József az ŐHA. bevezető fejezeteiben nyelvatlasza elméleti megokolására, eljárásainak ismertetésére a magyar nyelvű szakirodalmon kívül tekintélyes mennyiségű külföldi irodalmat is felhasználva nemcsak ismert és elfogadott tételeket foglal össze saját munkájából merített példákkal igazolva, hanem több vonatkozásban előremutatóan tájékoztat a nyelv-járástan általános kérdéseiben is. Az ŐHA. első fejezeteiben megvizsgálja az országos és a táji nyelvatlasz viszonyát, s hangsúlyozza, hogy a „nagyatlasz” valamely ország egy nyelvű lakosságának lényeges nyelvjárási saját-ságait vetíti térképre, vagyis a kijelölt kutatópontokon csak meghatározott számú nyelvi jelenséget vizsgálva vázlatos képet ad; nem törekszik tehát teljességre és „abszolút hűségre” (ŐHA. 18—9). A nagyatlasz e vázlatossága ellenére megfelelően tükrözi a nyelvi alakok állandó mozgását és a nyelv-terület többé vagy kevésbé egységes jellegű nyelvjárásterületekre való tago-lódását; — de a nyelv életére, a nyelvi alakok szakadatlan átalakulását egyrészt kísérő, másrészt előidéző küzdelmére csak a kisebb területre szorít-kozó, de azt gondosan átfésülő tájatlászok vethetnek fényt (ŐHA. 11; vö. még BÁRCZI, A Magyar Nyelvatlasz előkészítése. 22—3). Helyesen állapítja meg Végh József, hogy a nagyatlasz a maga áttekintő jellegű felvételeivel átugorhatja az átmeneti fokokat és a nyelvjárási szigeteket, a táji nyelv-atlasz viszont jelzi a legkisebb különbségeket, az árnyalati fokokat is, s ily módon a helyi nyelvjárást közvetlen környezetével való kölcsönhatásában mutatja be (ŐHA. 19). A táji nyelvatlasz nem egy szorosabb hálózatú országos nyelvatlasz részlege csupán, mint ahogyan ezt Dauzat terve rögzíti (vö. ŐHA. 5, BÁRCZI: Előszó; GÁLDI: I. OK. VII, 491), hanem sajátos feladatokat old meg éppen azzal, hogy a nagyatlaszra kötelező közös kérdőív anyagából csak kis töredéket vesz át, minthogy nem a nyelvjárások tarka változatos-ságát mutató nyelvi formáinak közös alapját, összekötő elemeit igyekszik megragadni. hanem területe saját kérdéseit emeli ki, vagyis az országos vonatkozásban érdekes, de az adott tájegységben problémátlan kérdéseket elhanyagolja (ŐHA. 20). A tájatlász a nyelvi valóság mennél hűségesebb

ábrázolására törekedve nemcsak a hangtani feljegyzés finomságában, hanem az egyes nyelvi alakok használati körének, ún. társadalmi érvényességének ennél pontosabb megállapításában és az apróbb jelentés-elkülönülések ábrázolásában is eltér a nagyatlasztól (ŐHA. 13; BÁCZSI: MNyJ. I, 145—56; Módsz. 11—38). E kérdésekkel foglalkozva rögzíti Végh József a táji nyelv-atlaszok fontosabb jegyeit: 1. a tájatlász kutatóhálózatának sűrűsége azonos a feldolgozott terület önálló településeinek sűrűségével; 2. az adatközlőket még a nagyatlaznál is gondosabban kell kiválasztani; 3. ezzel együtt szakítani kell a gyűjtés mechanikus gyakorlatával, meghosszabbítva a gyűjtési időt; 4. növelni kell a feljegyzett adatok nyelvi és tárgyi (néprajzi) pontosságát, jelezve az árnyalati különbségeket is; 5. fel kell kutatni a nyelvi archaizmusokat, rögzítve a generációs, nemek szerinti eltéréseket és az adatok társadalmi érvényét (ŐHA. 15).

3. Végh József több helyen és többféle összefüggésben foglalkozik az ŐHA. céljával, a MNyA.-hoz való viszonyával, elkészítésének történetével, a kutatóterület határaival és a vizsgált nyelvjárás tipikus sajátosságainak elterjedésével. Rámutat arra, hogy az ŐHA. az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó atlaszmunkálatok egyik terméke, amelyben azonban csak 100 törzskérdés szerepel a nyelvtani és a szóföldrajzi nagyatlász anyagából, 178 pedig a vizsgált terület specifikus sajátosságait ragadja meg, vagyis arra törekszik, hogy a sajátos nyelvi problémákat alaposabban, mintegy a nyelvjárás monográfiát megközelítve vizsgálja (ŐHA. 52—5, 100—1). Az ŐHA. nem gyűjtési módszerében különbözik a MNyA.-tól, bár az alakok társadalmi érvényének megállapításában és a finomabb különbségek jelölésében többet is nyújt, hanem anyagában és feltételeiben; — ti. az ŐHA. elsősorban olyan hangtani és alaktani kérdéseket vizsgál megfelelő számú példaszóval, amelyek az őrsei és hetési nyelvjárás tipikus sajátosságai, s ezeket minden önálló településen megvizsgálja. Az ŐHA. éppen ezért a MNyA.-nál jobban mutatja a nyelvi jelenségek elterjedésének módját, a különböző alakok egymásba csapását, a harc kimenetelét és az egyes nyelvjárási egységek kölcsönös egymásra hatását, az alakok társadalmi érvényét és a nyelv dinamikáját, a régi és új nyelvi alakok harcát (ŐHA. 21—2).

Az ŐHA. kutatóterülete két, földrajzi, etnikai és történelmi szempontból nagyjából azonos tájegység. Minthogy azonban az őrsei és hetési nyelvjárás tipikus sajátosságai jóval túlterjednek az etnikai határokon, és nehéz az őrsei és hetési nyelvjárást egymástól, továbbá a göcsei és más szomszédos nyelvjárásoktól elhatárolni, ezért az országhatárokon belül a kutatóterület határa túlterjed a tulajdonképpeni etnikai egységen (ŐHA. 43—4; VÉGH JÓZSEF: Nyr. LXXVIII, 249—60, 425). A kutatóterület ilyen kiterjesztése elvi módszertani okok figyelembevételével természetes következménye a táji nyelvatlász célkitűzéseinek.

4. Az ŐHA. második fejezetében általános nyelvtudományi kérdés-csoportot fejtegetve Végh József sem keres a nyelvjárásokban élesen elhatárolt földrajzi alakulatot, s a nyelvjáráson olyan terület lakosainak nyelvét érti, amelyik terület gócéban egy sereg, a szomszédos nyelvjárásokétól elkülönülő nyelvi jelenséget egyesít, bár ezek a sajátosságok nem terjednek ki teljesen egyöntetűen az egész területre; vagyis a nyelvjárást képviselő tipikus jelenség-komplexumokat széles átmeneti sávok különítik el (ŐHA. 23—4). E felfogás alapja az a megállapítás, hogy a nyelvjárás sajátosság rész a nyelvjárás rendszerében, a nyelvjárás pedig rész a nemzeti nyelv egészében, vagyis a nyelv-

járás egy nemzeti irodalmi nyelvtől egybefogott nyelvváltozatok egyike (vö. DEME L., A magyar nyelvjárások néhány kérdése. 10—1; I. OK. VII, 529 stb.). A nyelvjárási jelenségeket és magukat a nyelvjárásokat is a nemzeti nyelven belül, mint egy nagyobb egészen belüli részrendszereket vizsgálva állandóan egymáshoz hasonlítjuk, s ily módon a földrajzi elterjedtségükben területileg jellemző jelenségkomplexumokat a funkcionális helyzetét és jellegét tekintve egységes nemzeti nyelvhez és egymáshoz hasonlítva könnyen és világosan ábrázolhatjuk. A nyelvjárás tehát a nemzeti nyelvet létrehozó egységesülési folyamattól többé-kevésbé függetlenül maradt területi tagolt-ságú, helyi színezetű, az egész nyelvterületnek csupán valamelyik részére jellemző nyelvváltozat.

Szoros értelemben vett nyelvi (nyelvjárási) egység azonban nincs, ti. egy-egy falu, sőt azon belül egy-egy család, illetve egyéni beszélő nyelvhasználatában is több egymással egyenrangú hangtani változat figyelhető meg; — mégis a tapasztalatok azt mutatják, hogy egy-egy helység (főltéve, ha nem túlságosan nagy és településtörténetileg eléggé homogén) bennszülött lakosságának nyelve általában az a legnagyobb nyelvközösség, amellyel mint viszonylagos egységgel számolhatunk, állapítja meg Végh József többekkel egyezően, bár minden nyelvjáráson belül két-három, néha több ilyen helyi nyelvjárás gyakorlati szempontból egységnek, szinte helyi nyelvjárásnak vehető (ÓHA. 37—8; — vö. HORGER, MNyj. 4; BENKŐ, Mnyjtört. 28; uő.: I. OK. VII, 522; D. BARTHA KATALIN: MNy. XLVII, 214; B. LŐRINCZY ÉVA: MNyj. II, 107—19.) A magyar nyelvjárástani irodalomban eddig még nem foglalkoztak az egyes nyelvjárási egységek egymáshoz való viszonyának kérdésével, noha azt már nem egyszer megállapították, hogy egy-egy helységen kívül kerülve ugrásszerűen bomlik a nyelvi egység, s a különbségek nagyjából a távolsággal egyenes arányban nőnek (ÓHA. 26—7). Minthogy pedig egy-egy ilyen helyi nyelvjárásnak megvan a sajátos szókincese, hang-, alak- és mondattani rendszere, egy-egy helyi nyelvjárás viszonylag zárt rendszer, vagyis az egyéni beszélő nyelvhasználatában ilyen vonatkozásban is társadalmilag meghatározott. Ha tehát bármelyik egyéni beszélő olyan elemeket használ, amelyek az illető nyelvjárásban nem társadalmi érvényűek, akkor ezek vagy beszédhibák, hamis analógiák eredményei vagy egy másik helyi nyelvjárás, esetleg a köznyelv elemei. A helyi nyelvjárás azonban szókincsét, a hangok színét, a hangok megterheltségét, az alaki elemeket stb. tekintve csak viszonylagos nyelvi egység, mert egyrészt a nyelvi elemeknek több egyenrangú változata lehetséges minden egyéni beszélő nyelvhasználatában, másrészt a helyi nyelvjárás rendszere a szomszédos nyelvjárások és főleg a köznyelv hatására állandó hullámvázban van (ÓHA. 32—3). E kérdésekkel foglalkozva jegyzi meg Végh József, hogy a helyi nyelvjárásban meglevő viszonylagos nyelvi egység egyrészt történeti okokkal, másrészt állandó érintkezéssel, kölcsönhatással magyarázható; — és ezért a helyi nyelvjárásban beszélők csak a közösség által elfogadott normák szerint fejezik ki magukat, noha e nyelvi normák megtartása csak kis mértékben tudatos, inkább ösztönszerű (ÓHA. 33—6). Már TAMÁS LAJOS (MNy. XLIII, 163—4) és BÁRCZI GÉZA (M. Ny. VI, 112) megállapították azt, hogy bármely helyi nyelvjárásban szabadon terjedhet minden olyan nyelvi változás, amely nincs ellentétben az illető nyelvjárás rendszerével; — Végh József ehhez kapcsolódva hozzáfűzi, hogy a szomszédos nyelvjárások és funkcionális helyzetét, jellegét tekintve a nyelvjárási sajátságok szélsőségeinek kiegyenlítődött for-

máját jelentő köznyelv alakjai azonban akkor is behatolhatnak a helyi nyelv-járásokba, ha e feltételek nincsenek is meg (ŐHA. 33).

A helyi nyelvjárás megvan a valóságban és normái, viszonylagos nyelvi egysége él a helyi nyelvjárást beszélők kollektív tudatában; — a nyelvjárás azonban már elvonás eredménye, és ebben a nagyobb egységben már nem beszélhetünk sem kollektív nyelvi tudatról, sem normákról, vagyis még az egy nyelvjáráshoz tartozó beszélők számára sem olyan világos a nyelvi együvé tartozás, mint a helyi nyelvjárásban. A nyelvjárásnál még átfogóbb nyelv-járási egységnek a „nyelvjárás csoportot” vallja Végh József, hangsúlyozva, hogy zárt egységről itt már egyáltalán nem beszélhetünk, mégis ha az egymást kölcsönösen kizáró változati lehetőségeket leszámítjuk, közös összekapcsoló jelenségeket találunk a nyelvi rendszer egészéből (ŐHA. 38—41). Végh József némiképpen eltér Benkő Lóránd és mások műszóhasználatától (vö. BENKŐ, Mnyjtört. 28 kk.), viszont logikus és helyes elrendezését adja e sokrétű problémának, megállapítva, hogy a helyi nyelvjárások, nyelvjárások és nyelv-járás csoportok, mint nyelvi rendszerek elhatárolásában csupán azokat a nyelvi jelenségeket vehetjük figyelembe, amelyeknek a nyelvjárási nyelv-változaton belül területi tagoltságuk van (ŐHA. 41; vö. még BENKŐ, Mnyjtört. 9—11).

5. Az általános jellegű elvi fejtegetések után részletesen foglalkozik a *nyelvatlasz anyaggyűjtésének céljával*, módjával, a kérdőív összeállításának és feldolgozásának általános és gyakorlati kérdéseivel. Tudjuk, hogy minden nyelvátlasz egy időben, helyben és tárgyilag körülhatárolt nyelvjárási anyag-nak egységes, szisztematikus felkutatása és leírása, ugyanakkor azonban még a nyelvi rendszer egészének tanulmányozására készülő atlaszok kérdő-ívének készítésekor is eleve le kell mondanunk arról, hogy a vizsgálandó rendszer jelenségeinek példatára lehetőség szerint teljes legyen, — ezt leg-följebb a nyelvjárási monográfia valósíthatja meg. A nyelvátlasz éppen ezért arra törekszik, hogy a kiválogatott nyelvi anyagban a nyelvjárási rendszer minden lényegesebb vonása tükröződjék, vagyis a teljességre törekvés helyett a vizsgálandó jelenségek jellemző voltának igényével kell fellépni (vö. DEME: Módsz. 53—5). A nyelvátlaszoknak tehát az a fogyatékoságuk — állapítja meg Végh József —, hogy nem adhatnak teljes képet az egyes nyelvi jelen-ségekről, elterjedésük mértékéről, módjáról, vagyis a nyelvátlaszok semmi-képpen sem pótolhatják a nyelvjárások monográfiászerű feldolgozását (ŐHA. 51); — éppen ezért nem közömbös, milyen nyelvi jelenségeket milyen nyelvi példákon vizsgál a kutató. A nyelvátlasz megbízhatósága, használhatósága függ tehát a kérdőív összeállításától, de függ a jó gyűjtő módszertől és az anyag megfelelő közlésétől is. A nyelvátlasz-gyűjtő munkája közben nem sematizálhat, de nem örökítheti meg automatikusan, kritika nélküli „impresz-szionista” módon az éppen hallott nyelvi alakot sem, hanem társadalmi érvényű nyelvi tényeket kell rögzítenie (ŐHA. 57—8; LŐRINCZE: Módsz. 162; GÁLDI: I. OK. VII, 494—5; stb.). A nyelvátlasz tehát a mai nyelvhasz-nálatot tanulmányozza minden archaizáló törekvés nélkül, bemutatva a kiválasztott nyelvi jelenségek földrajzi megoszlását, egy-egy településen belül pedig társadalmi érvényét, szerepkörét, hogy kifejezésre jusson belőle a nyelv életében szüntelenül meglévő mozgás (ŐHA. 67—72). A nyelvátlasz-gyűjtő akkor jár el helyesen — írja — ha a nyelv valóságos életét mutatja, vagyis nemesak az archaikus alakokat jegyzi fel, hanem figyeli a köznyelvi hatást is. A kutatónak tehát arra kell törekednie, hogy ne archaizáljon, de

ne is modernizáljon, — és csak a szociális értékű, több adatközlőtől hallott adatokat szerepeltetheti térképein; vagyis az egyéni jellegzetességeket, urbanisztikus alakokat nem kell térképre írnia. Érdekes tényeket és módszerbeli eljárásokat olvashatunk a felvételezéssel kapcsolatos generációs és más nyelvészociológiai megfigyeléseken kívül a köznyelvi hatás vizsgálatáról, noha ez éppen az őrségi és hetési nyelvjárásban nem okozott különösebb gondot, hiszen jellegzetesen archaikus nyelvjárásról van szó. Utal arra, hogy a köznyelvi hatás vizsgálata az olyan nyelvjárásokban okozhat problémát, ahol a nyelvjárás és a köznyelv közötti különbség kismérvű, minthogy a nyelvjárások és a táji, vidéki köznyelv között általában igen erős kölcsönhatás figyelhető meg; ti. a hangtani jelenségek terén a környező nyelvjárásokhoz és a köznyelvhez való lassú alkalmazkodást, a szavak szerkezeti elemeinél pedig a köznyelvi rendszer irányában lassú egyszerűsödést találunk (ÓHA. 74—6; BÁRCZI: MNy. LII, 400; LŐRINCZE: Módsz. 194; GÁLDI: I. OK. VII, 494). A nyelvatlasz-gyűjtőnek tehát helyesen (és leginkább passzív megfigyelésre támaszkodva) kell döntenie az ún. köznyelvi alakok kérdésében annál is inkább, mert bármely nyelvjárásleírás vagy atlasz használóját nemcsak az archaikus alakok érdeklik, hanem a nyelvjárás mai állapota, bármilyen bonyolult legyen is az.

Külön foglalkozik Végh József a táji nyelvatlasz anyagának kiválasztásával, s rámutat, hogy az elkészítendő magyar táji nyelvatlaszoknak nem részatlaszoknak, egy nagy egész részeinek kell lenniük, hanem egy-egy terület sajátos kérdéseire kell feleletet adniuk, minthogy a magyar táji nyelvatlaszoknak nem az a célja, hogy a „... MNyA. esetleges hibáit javítsák, hiányait pótolják, hanem inkább az, hogy egy-egy nyelvjárás sajátos nyelvi kérdéseit vizsgálják...” (ÓHA. 52). A táji nyelvatlaszok anyagának kiválasztása közben két lehetőség között választhat a kutató: 1. bemutassa-e a vizsgálandó nyelvjárás valamennyi fontos jelenségét viszonylag kevés példaszóval, vagy pedig 2. csak kevesebb jelenséget vizsgáljon, de bővebb példatárral, hogy ezek a szavak a jelenségek elterjedésének mértékét és módját is tükrözzék. Végh József az őrségi és hetési nyelvjárás atlasza készítésekor az első lehetőséget választotta, noha az atlasz elkészülte után most úgy látja, helyesebb lett volna kevesebb jellemző jelenséget bővebb példatárral bemutatnia. Ez utóbbi feladat helyes megoldásához azonban szükség lett volna arra, hogy a nyelvatlasz munkálatokat megelőzően egy-egy jelenséget egyes községekben monográfiaszerűen dolgozzon fel, hogy lássa, melyek azok a példaszók, amelyek segítségével a jelenségeket rendszerűen lehet megfogni valamely nyelvjárásban (ÓHA. 53—6).

Az adatok feljegyzésmódjában a MNyA. eljárását követi, rögzítve a helyi nyelvjárásokban fellelhető főtípusokat és a főtípusoktól eltérő jelenségeket, vagyis pl. hangtani vonatkozásban nemcsak a fonémákat jelöli, hanem azok variánsait is, bár tudja, hogy a hangszínáryalatok feljegyzésének feltétlen korlátja a megállapodás alapján felhasználható jelek korlátozott száma (ÓHA. 88—90). Részletesen foglalkozik a feljegyzésben használt betűk hangértékével és a diftongusok kérdésével, s megjegyzi: „Nem sikerült megnyugtató módon elemezni és jelezni a diftongusokat”, noha megkísérelte az egyéni ejtésvariánsok tömkelegéből kiválogatni azokat a valóban társadalmi érvényű formákat, amelyek megnyugtatóan jellemezhetik a nyelvjárást (ÓHA. 92). Az adatok feljegyzésmódjától elválaszthatatlan az adatok közlés- és feldolgozásmódjának problémája. Végh József a MNyA. munká-

latok során kidolgozott közlés- és szemléltetésmód alapján minden feljegyzett, társadalmi érvényű adatot szerepeltet térképein mégpedig úgy, hogy az egyenrangú adatok és szemléltető ábrák sorrendjét szubjektív megítélése alapján rögzített gyakorisági, használati értéküknek megfelelően ábrázolta (ÓHA. 97—8).

Tudjuk, hogy a nyelvátlasz célja elsősorban az adatközlés, és az adatok feldolgozása, értékelése a nyelvátlaszban már a forrásértékűség rovására megy, éppen ezért hibás az olyan térkép, amelyen a nyelvi tények között történő tájékozódást az ábrák, képecskék tömege nem segíti lényegesen elő, sőt a sok adat és ábra szinte áttekinthetlenné teszi a térképet (vö. DEME, *Nyelvatl. funk.* 320, BÁRCZI, opp. véleménye). Így pl. a 120. sz. térképen a *teheneink* alakváltozatait és használati értéküket feltüntető ábrák már nem segítik elő az anyagban rejlő fontos különbségek azonnali felismerését, sőt akadályozzák azt. A lényeges és lényegtelen sajátságok elválasztását s a lényegesek szemléltetését kell biztosítani, s így ha a térképen a sok adat szinte áttekinthetlenné válik, feltétlenül el kell kerülni az ugyanazon a térképlapon történő szemléltetést, olyan megoldást keresve, mint pl. a 119. sz. térképen a *teheneid* alakváltozatainak és használati értéküknek szemléltetése, ti. az átlátszó papírra nyomtatott ábrák lehetővé teszik az összefüggések pontosabb megértését, s az adatok pontos és helyes olvasását is, a 120. sz. térképen viszont még ez utóbbi sines biztosítva. Ilyen problematikus lap szerencsére nincs nagyon sok, mégis sajnálhatjuk, hogy pl. a 28., 29., 89. stb. sz. térképeknél sem talált szerencsésebb megoldást, mert ezekben a piros szín alkalmazása sem sokat segít az adatok és az összefüggések áttekinthetőségében.

Deme László már rámutatott arra, hogy a nyelvi adatokat tartalmazó szőlapok mellett az egy jelenségre vonatkozó szinkron adatok összefüggéseit feltüntető összesítő lapokra is szükség van (DEME, *Nyelvatl. funk.* 30 kk., 65, 323; uő.: *Módsz.* 52). A szőlap kétségtelenül nélkülözhetetlen az egyes adatok elterjedésének szemléltetésére, de ugyanakkor alig mond valamit a nyelvi tények törvényszerűségeiről, a nyelvi rendszerről, ezért szükség van az ún. összesítő lapokra is; amelyek az adatok feldolgozását megkönnyítők, megfelelő eljárással készült szemléltető ábrákon felülemelkedve, már nyelvrendszertani problémákat tárnak fel azzal, hogy a különböző szőlapokon közölt anyagban szétszórt jelenségeket összefoglalva nem egyedi megnyilvánulásokról számolnak be, hanem a nyelvi tények törvényszerűségeiről. Csak sajnálhatjuk, hogy Végh József nem készített több ilyen, a szinkron anyag összefüggéseit feldolgozó ún. összesítő jelenséglapot (vö. ÓHA. 98—99, — valamint a 208—17. sz. térképeket).

6. Az ÓHA. bevezető tanulmányának nagy érdeklődésre számot tartó elvi és gyakorlati megállapításainál is fontosabbak a térképek használatát megkönnyítő, az egyes lapok fő- és melléktémáinak nyelvészeti elemzéséhez hozzásegítő jegyzetek. Végh József nem óhajtott az egyes térképek anyagát feldolgozó nyelvjárástani, nyelvjárástörténeti stb. jellegű magyarázatokat adni, s ezért a vitás vagy vitatható kérdésekben sem foglal állást, hanem csak problémákat vet fel, és az első útbaigazítást adja meg (ÓHA. 101 és kk.). A térképlapok témáinak és a témákban szereplő nyelvjárási alakoknak tudományos értékű magyarázata nem könnyű dolog, s valóban nem lett volna érdemes az anyag ilyen feldolgozása érdekében az ÓHA. kiadását talán évekre elhalasztani (ÓHA. 103), viszont az anyag összefüggéseinek megérté-



séhez, ha utólag és külön kötetben is, feltétlenül szükség volna e munka elvégzésére.

Végh József az őrségi és hetési nyelvjárás jellemző sajátosságait a térképek jegyzeteinek és témamegjelöléseinek tanúsága szerint a mai egységes magyar nyelvtípushoz való hasonlítás alapján az ún. szembenállásonkénti elemzés eredményeinek összesítésével tárja fel; — vagyis az őrségi és hetési nyelvjárásnak, mint viszonylag zárt nyelvi rendszernek általános jellemző sajátosságait egyúttal a nyelvjárás működési törvényeiként értelmezve elfogadja és alkalmazza Deme László tendencia elméletét. Sajnos azonban a nyelvatlaszban feldolgozható anyag korlátozott volta csak a legfőbb jelenségek néhány példájának rögzítését biztosíthatja, de már az egyes tendenciák ún. ellenpéldáinak felsorakoztatására semmi lehetőség sincs, ti. ilyen teljesebb vizsgálat csak nyelvjárási monográfiában oldható meg (ÓHA. 75—6, 104 kk.; DEME, A m. nyj. néhány kérdése. 102, 136; uő.: I. OK. VII, 530 kk.; uő.: Nyelvatl. funk. 85 kk.; BENKŐ: I. OK. VII, 510 kk.; VÉGH J.: MNy. LI, 366; uő.: Nyr. LXXVIII, 255 stb.). Az atlasz használhatóságát éppen ezért nagy mértékben fokozta volna, ha a térképek főtémáiban rögzített tendenciák rövid monografikus leírását is megkaphattuk volna az egyes térképek jegyzeteit megelőző összefoglalásban, vagy az ÓHA. anyagát összefoglaló tárgymutató megfelelő anyagrészeinél. Ennek szükségességét maga Végh József is érezhette, hangoztatva, hogy a táji nyelvatlasznál rendelkezésre álló keretet gazdaságosan csak akkor használhatja ki bármely kutató, ha az egyes jelenségeket „egy-egy községben előzőleg monográfiászerűen” feldolgozza, s nyilván közreadja (vö. ÓHA. 52).

Végh József hangsúlyozza, hogy az ÓHA. térképein feldolgozott szavak alkalmasak arra, hogy bemutassák az őrségi és hetési nyelvjárás hangállományát, az egyes hangok hangszínét, de egyúttal legjellemzőbb hangtani törvényszerűségeit (tendenciáit) is elegendő példával. A különböző magán- és mássalhangzóknak különböző hanghelyzetekben való szereplését azonban csak valamennyi (tehát a hangtani, alaktani és szóföldrajzi kérdéseket bemutató) példaszó ilyen szempontú értékesítésével világíthatjuk meg, vagyis pl. csak a térképek hosszabb tanulmányozásával válik világossá, hogy a köznyelvi középső nyelvemelkedési fokkal képzett hosszú *ó*, *ő* helyén szereplő nyitódó diftongus fonéma-variánsként fordul elő az őrségi nyelvjárásban, de néha a többtagú szavak végén jelentkező zárt rövid *u*-val, *ü*-vel is váltakozik (vö. az ÓHA. 107, 140; valamint a 213. sz. térképen feldolgozott anyagot stb.) Éppen ezért helyes lett volna, ha az összesítő hangszínlapokhoz hasonlóan feldolgozta volna pl. többek között az egységes nyelvtípus hangállományával szemben többletként jelentkező *ē* hangot is, még ha az *ē* zártágát illetően tájanként előforduló kisebb különbségeket nem rögzítette is térképein, hiszen nemcsak nyílt *ē*-zsként jelentkezik nyelvjárásunkban a zárt *ē* (vö. a 32., 33., 34. sz. térképet stb.). Ugyancsak értékes tájékoztatásul szolgált volna az őrségi és hetési nyelvjárás egyes hangjai megterheltségi többletének összesítő jelenséglapokon való szemléltetése (vö. Nyr. LXXVIII, 252 kk.).

Az ÓHA. anyaga feldolgozását megkönnyítő jegyzetek, a tárgymutató és a térképek egybevetésével többször bukkanunk olyan jelenségösszefüggésekre, amelyek említését már magától a szerzőtől vártuk volna, hiszen beleillettek a szerző eredeti célkitűzésébe (vö. ÓHA. 101 kk.). Így pl. a labiális *ü*-zsnél említett 165. sz. térkép anyaga feltétlenül beletartozna a feltételes mód tárgyas ragozása tárgymutatói utalásába, mégis kimaradt (ÓHA. 185);

— a labiális *ö*-zészről szólva nem utal a 215. sz. térképre, egyébként is ez az összesítő lap a 10. sz. térkép után következhetett volna; — hasonlóképp elmaradt az utalás a zárt, rövid *i*-zés összesítő lapjára (214. sz. térkép), valamint a rövid *u*-zás, *ü*-zés összesítésére (213. sz. térkép), de nincs megemlítve itt a 39. sz. térkép sem, noha az alakváltozatok és a jegyzet anyaga alapján ide is tartozna. Nem szól egyébként a tárgymutatóban a többi összesítő lapról sem, s ez talán érthető is lenne, ha az egyes szólapok sorrendezésében az egyébként nagyjából követett nyelvtani rendbe illesztette volna összesítő lapjait; így azonban kissé ráadásnak hatnak, noha e lapok nélkül a nyelvészetileg kevésbé képzett olvasó aligha tájékozódhat könnyen ebben a nagy anyagban.

Noha a nyelvjárás mássalhangzói tárgyalási alapjául szolgáló tendenciákat alig találunk, mégis a mássalhangzók hangszínrealizációit, törvényszerű megfeleléseit stb. érintő lényegesebb jelenségek területi megoszlását helyesen tükrözik az ŐHA. térképei; — így pl. az ŐHA. 1. sz. térképének jegyzetében helyesen utal röviden a nyugati nyelvjárás csoport és benne az őrségi és hetési nyelvjárás mássalhangzói hangszínének az egységes nyelvtípustól eltérő jellemző sajátosságára, ti. hogy abszolút szóvégi helyzetben levő zöngés mássalhangzó helyett általában zöngétlen médiát, ritkábban zöngétlen hangot ejtenek (ŐHA. 104; Nyr. LXXVIII, 254). Nem ártott volna azonban, ha pl. a tárgymutatóban a hiátus és hiátustöltés címszónál felsorolt térképek között említette volna e jelenség talán legjellemzőbb példáját, a 49. sz. térképen feldolgozott *savó* alakváltozatait, vagy akár a 80., 85., 95. sz. térképeket stb. Ugyancsak hasznos lett volna, ha az *l* kiesésével, az *ly* : *l* megfelelésekkel foglalkozó térképek jegyzeteiben röviden rámutatott volna az *l* funkcionális terheltségének sajátos módosulásaira, minthogy az őrségi és hetési nyelvjárásban nemesak az ún. *ly* helyén, hanem az egységes nyelvtípus *-lj-* : *-jj-* megfelelése helyén is *-ll-* van, ez azonban nem az ŐHA. anyagából, hanem csak Végh József egyéb tanulmányaiból tűnik ki (vö. Nyr. LXXVIII, 254). Egyes mássalhangzóknak (pl. *ny*, *gy*, *ty*) nagyobb megterheltségét, a szóvégi zöngétlenedést stb. összesítő lapon kidolgozva az atlasz olvasói könnyebben tájékozódhattak volna ebben a sokrétű anyagban, — e jelenséglapok nélkül viszont csak hosszas és fáradságos munkával, de kevesebb hozzáértéssel végezheti el ezt bárki.

Az ŐHA. alaktani anyagának tárgymutatójában a névszótövek közül csak a *tehen* — *tehenet* és a *v*-töví típus említ, noha a 62. sz. térkép (*fa* — *fát*) a tövéghangzó sajátos alakváltozataival egyúttal tőtni problémát is érint, akárcsak a ragkapsolati anyagot ábrázoló 65. és 66. sz. térkép is, sőt ez utóbbiakat nem kapcsolja a *könnyű*, *hosszú* tőalakváltozatainak ismertetéséhez sem. A nyelvjárás képzői, képzőbokrai közül az ŐHA. helyesen csak azokat vizsgálja, amelyek érdekesebb változatokban szerepelnek, egyúttal törekedve arra is, hogy a képzők használatának sajátos összefüggéseire is rámutathasson egy-egy jellemző példával (vö. a 89—94. sz. térképek anyagát, az *-at*, *-et* és az *-ás*, *-és* képzők területi megoszlását). A nyelvtani viszonyító elemeket vizsgáló térképek többségében hangtani értékű alaki különbségeket mutat be ugyan elsősorban, de a birtokos és igei személyragozás alakváltozatait feltáró térképek ugyanakkor sokrétű tanulsággal szolgálnak ez alaki elemek kapcsolásmódjára, használatára vonatkozóan is. E térképek anyaga feltétlenül megérdemelné, hogy a jegyzetekben már megkezdett feldolgozásukat folytatva mintaszerű példát adjon a nyelvatlasz-anyag teljesebb feldolgozásának módszerére is.

Befejezésül még meg kell említenem az ÓHA. nyomdai kiállításának gondosságát, a fonetikai jelölések pontosságát, ti. csak elvétve akadunk benne egy-egy sajtóhibára, téves utalásra stb., mint pl. a 106. lapon a 19. sz. térkép jegyzetében nyilván sajtóhiba az *iĕ-ző* alak másik diftongusának jelölése; a 113. lapon téves utalás a 30. sz. térkép helyett a 29. sz.; a 123. lapon a 168. sz. térkép jegyzetében nem jelölte az (én) *ĕnnik* alak zárt *ĕ*-jét stb.

Ismertetésünket nem zárhatjuk anélkül, hogy ne emelnénk ki: az ÓHA. a magyar nyelvatlasz-munkálatok sorában nemcsak úttörő jellegével, hanem a benne felvetett nehéz, bonyolult elvi és gyakorlati kérdések megoldásával is feltétlen elismerést érdemel; — kívánatos volna, hogy e kitűnő kezdeményezést még sok hasonlóan alapos és megbízható munka kövesse, mert csak újabb tájatlaszok megjelenése után remélhetjük az ÓHA.-ban felvetett problémák egyértelmű és világos megítélését.

*Temesi Mihály*

IBSEN-ORDBOK ORDFORRÅDET I HENRIK IBSENS SAMLEDE VERKER  
VED RAGNALDIVERSEN

Gyldendal Norsk Forlag Oslo 1958

IBSEN-SZÓTÁR. IBSEN HENRIK ÖSSZEGYŰJTÖTT MŰVEINEK SZÓKÉSZLETE  
Szerkesztette Ragnvald Iversen. Gyldendal Norvég Kiadó 1958 Oslo.

Az első kísérlet nagy író szókinscének szótárba foglalására majdnem félévszázados. 1910-ben jelent meg Rubinyi Mózes Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve című tanulmánya Budapesten a Révai-testvérek kiadásában. E mű szótári részének előszavában a következőket olvashatjuk:

„A nyelvvizsgálatnak szótári formája az elemzésnek bizonyosan nem a legtökéletesebb eszköze. Teljességre törekszik és teljes nem lehet soha. De a tudomány mai állapotában, kétségkívül, a — hogy úgy mondjuk — legőszintébb tudományos formák közé tartozik. Érző saját gyengeségét s a tudomány minden objektív barátját segítségül kéri. Hiányosságait, hézagait nem igyekszik kicsit értető, nagyot mondó frázisok mögé rejteti. Adatait katonás rendbe állítja, könnyű köztük keresni. A szavak külsőleges, a kezdőbetűk szerint való osztályozása, ha nem is logikus, de nagyon praktikus, jól kezelhető s eléggé áttekinthető. A nyelvek történetét vagy e történet egyes fejezeteit nem lehet szellemes ötletekkel megírni. Itt csak az empirikus módszerről lehet szó. Adatokat gyűjteni fáradhatatlan buzgalommal. Az adatok beszélnek maguktól. A nyelvek története szótárakban van megírva. Bizony ez unalmasnak tetsző, de valójukban megannyi regénykéből összeszerkesztett szövegtromok a nyelvek jelenének s múltjának legigazibb jellemzői.”

Ibsen nyelvével is foglalkozott ugyancsak Rubinyi Mózes Ibsen Henrik című könyvében, egyébként az első magyar Ibsen-monográfiában (1919, Budapest Lampel R. kiadása).

Az első ilyen kísérlet óta eltelt öt évtizedben megjelent a Puskin-szótár, illetve annak első két kötete. (Ismertetését l. az Osztályközleményekben. XIV. kötet 1—4. sz. 359—370. l.) Nagy apparátussal, VINOGRADOV akadémikus főszerkesztő vezetésével hatalmas nyelvészbizottság dolgozott hosszú éveken keresztül e szótár összeállításán.

Most pedig, 1958-ban megjelent Oslóban a legnagyobb norvég kiadónál RAGNALD IVERSEN szerkesztésében az Ibsen-szótár. A nagyformátumú könyv minden lapján két hasámban találjuk a szavakat. 1194 hasábon mintegy